

Особливості становлення та психокорекції життєвого досвіду підлітків з неблагополучних родин

В статті розкриваються основні соціальні і психологічні фактори становлення життєвого досвіду підлітків з неблагополучних родин. Викладено результати дослідження особливостей усвідомлення життєвого досвіду благополучних і неблагополучних підлітків. Показано доцільність використання методу нарративу в психокорекційній роботі з неблагополучними підлітками.

Ключові слова: підлітки із неблагополучних родин, життєвий досвід, нарратив, усвідомлення.

В статье исследуются основные социальные и психологические факторы становления жизненного опыта подростков из неблагополучной семьи. Изложены результаты анализа особенностей осознания жизненного опыта благополучных и неблагополучных подростков. Показана целесообразность использования метода нарратива в психокоррекционной работе с неблагополучными подростками.

Ключевые слова: психологический опыт, подростки из неблагополучных семей, нарратив, осознание.

Постановка проблеми. Соціальна нестабільність в Україні значно впливає на соціальне, емоційне і психологічне благополуччя людини. На тлі процесу руйнування сімейних цінностей, порушень дитячо-батьківських стосунків, жорстокої поведінки з дітьми проблема соціально-психологічної дезадаптації підлітків набуває особливої гостроти і актуальності. Історичний досвід показує, що неблагополучні підлітки – “діти вулиці” – це основний потенційний резерв поповнення рядів кримінального світу. На шляху соціально-психологічного становлення дітей з неблагополучних родин стоїть цілий комплекс проблем, які потребують термінового вирішення на рівні теоретичного осмислення, практичної реалізації, профілактики.

Діти, через різні причини позбавлені сім'ї, самі вибирають об'єкти для контактів і набувають свій індивідуальний досвід самотійно. Незважаючи на труднощі життєвого досвіду, таким дітям притаманна типова для підлітків позиція авторства власного життя, виражена в особистісних текстах і самоописах. Особливе значення має досвід болісних переживань, травм, які впливають на подальші

етапи життя людини. Становлення “Я-концепції” підлітків, формування їх ідентичності й соціалізації значною мірою зумовлюються характером усвідомлення ними особистого досвіду. Однак це питання залишається маловивченим у сучасній психології. Дитина в неблагополучній сім'ї набуває негативного життєвого досвіду, що впливає на формування її особистості. Найбільшими проблемами є спотворена ідентичність цих дітей, а також невирішеними залишаються питання труднощів адаптації до соціального середовища, усвідомлення власної ідентичності тощо.

Метою статті є здійснення аналізу досліджень, присвячених становленню і психокорекції життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин.

Виклад основного матеріалу. Психологічні характеристики досвіду розглядали Б.Ананьєв, Л.Анциферова, К.Платонов, С.Рубінштейн. Вплив негативного досвіду на становлення особистості в умовах неблагополуччя вивчали К.Роджерс, К.Хорні, Н. Мак-Вільямс, Н.Ю. Максимова та інші.

Вплив несприятливого соціального оточення негативно позначається на фізичному, психічному, емоційному стані підлітків. *Соціальні фактори* становлення особистості підлітків з неблагополучних родин характеризуються кризовим становищем на всіх рівнях: мікросоціальному (сім'я і групи однолітків) і макросистемному (домінуючі на даний момент соціокультурні норми, системи соціальних уявлень і установок, норми і правила соціальної поведінки). Ціннісно-нормативна криза суспільства впливає на внутрішньо-групові норми підліткової компанії і систему ціннісних орієнтацій самого підлітка. Відхилення в поведінці особистості є результатом конфлікту між ним і суспільством. Таке викривлене сприйняття дійсності у сукупності з подвійною мораллю формує дезадаптивного члена суспільства.

Психологічні фактори становлення особистості підлітків з неблагополучних родин характеризуються викривленнями вікових новоутворень, нестійкою, гіпертимною та епілептоїдною акцентуаціями характеру; духовними проблемами (утриманська позиція, споживча установка); особливостями особистісного компонента (спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, моральні принципи, правосвідомість); особливостями емоційно-вольової сфери (нестійкість, імпульсивність); когнітивними деформаціями (стереотипи, дисфункціональні думки); поведінкового компонента (реакції імітації, гіперкомпенсації, емансипації, захоплення); наявністю психосоціальних стресів; домінуванням примітивних потреб; несформованістю мотивів моральної поведінки; пасивно-агресивним

способом вираження гніву; кризою ідентичності. Психологічні фактори визначають негативне ставлення підлітків до життєвого досвіду, а негативний досвід зумовлює становлення даних психологічних факторів. Захисні механізми дозволяють адаптуватися до середовища не за рахунок змін зовнішнього світу, а за рахунок внутрішніх змін – трансформації внутрішньої картини світу і образу самої особистості. Негативний досвід зумовлює наростання критичного психічного напруження, що шляхом когнітивної переробки життєвого досвіду виявляється у формі кризи ідентичності, негативної інтерпретації досвіду, негативного життєвого наративу, відсутності життєвої перспективи та соціальної дезадаптації. Такі “новоутворення” неблагополучних підлітків, діючи на місце найменшого супротиву психіки проявляються у вигляді залежності, неврозів, психопатії, агресії, психологічних та поведінкових реакцій тощо (Див. схему 1).

Отже, соціальні та психологічні фактори становлення особистості підлітків з неблагополучних родин сприяють усвідомленню негативного досвіду, що є основою соціальної дезадаптації та кризи ідентичності. Ми вважаємо, що усвідомлення життєвого досвіду є важливим чинником соціалізації. Осмислення досвіду відбувається шляхом інтерпретації у формі наративу. Наратив як оповідь життя людини і його власного досвіду – це засіб породження ідентичності. Кульмінація формування і народження цілісного дорослого життєвого наративу припадає на підлітковий вік – найгостріший кризовий період життя. Отже, переписуючи життєву історію у співвіднесенні з альтернативною історією ідентичності, особистість здатна прийняти та осмислити життєвий досвід та інтерпретувати його як важкий, але позитивний. Зміна ставлення до життєвого досвіду буде сприяти становленню позитивної ідентичності, плануванню майбутнього життя, особистісному зростанню й соціальній адаптації.

Для дослідження особливостей процесу породження наративу, виявлення його властивостей з досліджуваними підліткового віку були використані біографічні методи, зокрема “автобіографія”, анамнез та тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва [1]. Для визначення факторів, що впливають на усвідомлення власного досвіду та процес наративізації, були використані такі методика: “Футуристичний наратив”, проективна методика “Неіснуюча тварина”.

Результати емпіричного дослідження показали, що різні умови виховання дітей впливають на психологічні особливості усвідомлення власного досвіду підлітків і знаходять своє відображення в особливостях уявлень підлітків про себе, які відбиті в їх базових наративах. Благополучна сім’я формує у підлітків переважно середній і високий

рівень осмисленості життя, а виховання в неблагополучній сімейній атмосфері – середній і низький рівень осмисленості.

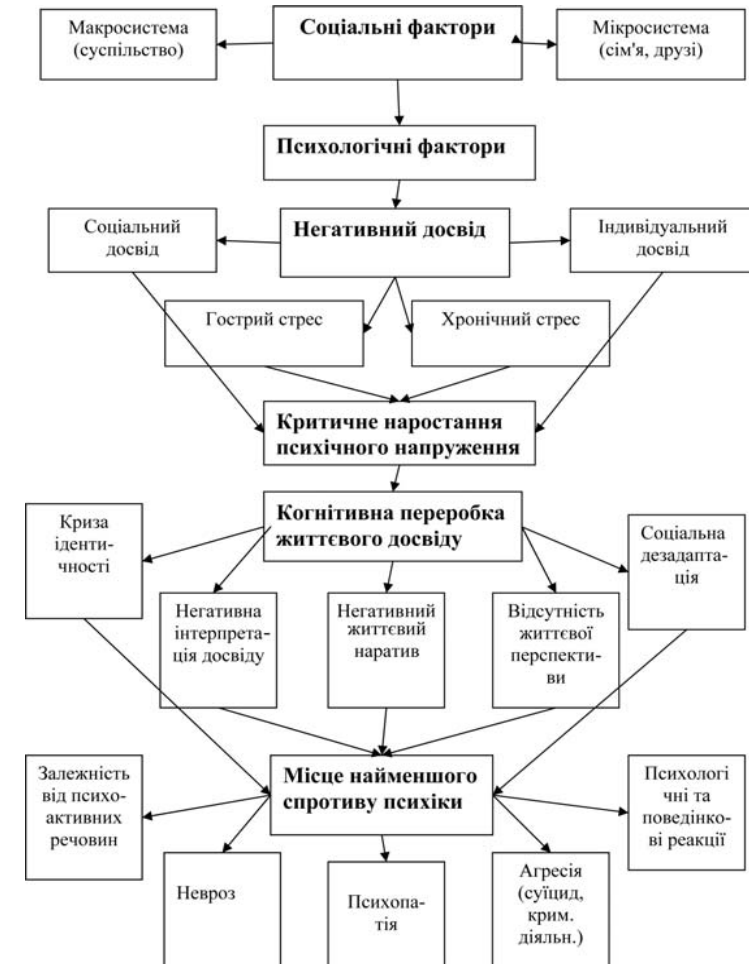

Схема 1. Становлення життєвого досвіду підлітків з неблагополучних родин

На основі аналізу анамнезів і наративів неблагополучних підлітків було виділено чинники соціального та індивідуального досвіду та їх рівні.

Соціальний досвід неблагополучних підлітків характеризується: несформованістю уявлення про благополучну, гармонійну сім’ю; ставленням до однолітка як до об’єкта, який є засобом власної

активності; вирішенням конфліктів шляхом обману, приниження; роллю жертви інших людей і обставин; пасивною позицією утримання (у вирішенні ситуацій); установкою на захист та недовіру (“комплексом іжака”). Негативний авторитет батьків (які є прикладом для наслідування), їхня поведінка не підлягає критиці, а тільки приймається підлітками.

У соціальному досвіді підлітків із благополучних сімей виявлені: переважно суб'єктні форми досвіду, що стосуються шкільного дитинства і недавнього минулого; високий рівень вербалізації власного досвіду; спрямованість на позитивні міжособистісні стосунки з однолітками; активну позицію в житті та активний підхід у вирішенні ситуацій. Отже, умови в благополучній родині сприятливі для формування позитивного або нейтрального ставлення до життєвого досвіду і життєвої перспективи, а умови неблагополучної родини – для негативного або невизначеного ставлення до життєвого досвіду і відсутності життєвої перспективи.

Індивідуальний досвід неблагополучних підлітків характеризується: когнітивно простими і внутрішньо протилежними формами досвіду; низьким рівнем вербалізації життєвого досвіду; збідненою емоційною виразністю; негативним емоційним фоном сприйняття себе і світу, що пов'язано з пригніченням і втратою впевненості у сьогоденні, амбівалентними емоціями стосовно майбутнього; переважанням об'єктних форм досвіду, які стосуються дошкільного дитинства; простим та інфантильним психологічним захистом, який перетворює внутрішньо складний і драматичний досвід та виносить на рівень актуалізації когнітивно прості особистісні конструкти; витісненням травматичного досвіду, що є основою для формування нестійкої особистості (порушеними контактами з оточенням). Індивідуальний досвід благополучних підлітків характеризується: когнітивно складними формами досвіду; високим і середнім рівнем вербалізації життєвого досвіду; позитивною емоційною виразністю; позитивними емоціями стосовно майбутнього; переважанням суб'єктних форм досвіду, які стосуються шкільного періоду.

Проведене дослідження, факторний і кореляційний аналізи дозволили виділити в структурі досвіду підлітків з неблагополучних родин такі особливості: життєвий досвід ними не усвідомлюється; наявна негативна інтерпретація досвіду; негативна ідентичність; відсутність життєвої перспективи; низький рівень вербалізації життєвого досвіду; соціальна дезадаптація; переважають негативні змістовні характеристики досвіду; підлітки знаходяться в стані пошуку смисложиттєвих орієнтацій; мають тривожно-агресивні очікування впливів соціуму.

У підлітків з благополучних родин досвід характеризується: усвідомленням життєвого досвіду, позитивною інтерпретацією досвіду, позитивною ідентичністю, відчуттям життєвої перспективи, позитивною соціалізацією, високим рівнем вербалізації досвіду, позитивними змістовними характеристиками досвіду, ініціативністю. Перераховані чинники можуть бути причиною породження підлітками з неблагополучних родин деструктивних наративів, або ж неможливості розповісти про своє життя у формі зв'язної розповіді. Отримані результати стали вихідними для подальших досліджень.

Програма покликана виробити в підлітка таке ставлення до життя та досвіду, яке дозволить сформуванню позитивний життєвий наратив, здатність осмислити, позитивно інтерпретувати життєвий досвід та знайти перспективи в майбутньому. **Мета** психокорекційного тренінгу полягає в розвитку вмінь трансформувати усвідомлений негативний досвід у позитивне ставлення до себе та до власного життя.

Завдання психокорекційної роботи. 1. Розвиток вербальних форм актуалізації життєвого досвіду: вираження самовідчуття, переживання, позитивного самоопису, позитивного сприйняття іншого, взаємодії з ним. 2. Збагачення підлітків позитивним досвідом інших людей. 3. Формування у підлітків здатності до прийняття життєвого досвіду, себе, своїх недоліків і переваг, прийняття відповідальності за себе, власне життя. 4. Навчання підлітків пошуку альтернативного трактування змісту подій минулого. 5. Формування позитивного ставлення до власного життя через трансформацію базового наративу підлітка [2, с. 78-89].

Таблиця 1

Зміст психокорекційної програми, спрямованої на формування здатності до осмислення життєвого досвіду у неблагополучних підлітків

Етапи психокорекційної програми	Тип досвіду	Розкриття завдань психокорекційного процесу	Види роботи, що доцільно використовувати на даному етапі
I. Прийняття власного досвіду підлітками	Емоційно-негативний досвід	– Вербалізація власних почуттів; – розвиток власного самопізнання; – використання позитивних історій про своє “я”; – включення позитивних наративів у свій життєвий досвід	Аутогенне тренування, візуально-кінестетична дисоціація, щоденники, “Альбом з фотокартками”

II. Руйнування стереотипів і розширення рамок досвіду	Невизначений досвід	– визначення ставлення підлітків до їх проблем; – визначення причин і наслідків проблем у житті підлітків; – встановлення взаємозв'язку проблемного досвіду з позитивним; – виявлення деструктивних установок і переконань підлітків	Аутогенне тренування, деконструктивні запитання, епістолярний жанр
III. Побудова альтернативної історії життя	Реконструйований досвід	– знаходження позитивних епізодів, знань і можливостей у досвіді підлітків; – знаходження ситуацій, з яких підліток вийшов переможцем, і засобів, за допомогою яких цього було досягнуто; – визначення того, як цей досвід може позитивно вплинути на майбутні події його життя; – визначення позитивно інтерпретованої підлітком історії	Аутогенне тренування, техніка “спогяди з майбутнього”, гра “Прес-конференція”, епістолярний жанр
IV. Побудова близької і віддаленої перспективи	Позитивний досвід	– побудова близької перспективи; – побудова віддаленої перспективи	Аутогенне тренування, “Футуристичний наратив”, “Нова історія Колобка”, епістолярний жанр

Корекційна робота проводилася з 31 підлітком із неблагополучних родин в кілька етапів. Зважаючи на складність особистого досвіду підлітків із неблагополучних родин, психокорекційна програма проводилась в групах, які склалися з 5-6 осіб.

Для виявлення ефективності психокорекційної програми був проведений повторний експеримент. Завданням цього етапу дослідження стало виявлення змін, що відбулися в особистості підлітка, в його ставленні до минулого досвіду, сьогодення і майбутнього, а також в інших сферах психічного розвитку. Статистичний аналіз результатів проведених досліджень показав позитивну динаміку осмислення життєвого досвіду учасниками (різниця значима за критерієм Уїлкоксона при $p < 0,01$).

Після проведення психокорекційної програми відбулися якісні зміни в усвідомленні життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин, які полягають у позитивній динаміці: інтерпретації

власного досвіду; спрямованості на активну і позитивну поведінку суб'єкта стосовно середовища; самоставленні підлітків; зниженні рівня негативних емоційних переживань; більш активного вияву суб'єктної позиції підлітка; прийнятті власного досвіду підлітками, його переструктуризації і якісно зміненій інтерпретації, що є показниками соціальної адаптації. Про це свідчать експертні опитування працівників притулку.

Авторство власних життєвих наративів свідчить про реконструкцію індивідуального досвіду та розширення його змісту й потенціалу. Після проведення психокорекційної програми відбулися позитивні зміни: *у когнітивному* компоненті власного досвіду підлітків (тест СЖО): значно зріс середній рівень осмисленості життя за всіма субшкалами і наблизився до значень контрольної групи; *у ціннісному компоненті досвіду*: переорієнтація неблагополучних підлітків у майбутньому на сім'ю, освіту і професію; позитивні очікування; значне збільшення кількості підлітків із наявною життєвою перспективою і зменшення із відсутньою та невизначеною життєвою перспективою; *в емоційному компоненті* досвіду: зростання позитивного настрою у підлітків щодо свого майбутнього, значне збільшення вияву позитивних емоцій у ставленні до власного життя, набрало вагомого значення добре ставлення оточення до підлітка; стало переважати значення позитивних емоційних переживань і, навпаки, знизилася значення негативних; *діяльнісний компонент* характеризувався переважанням активності, найбільш вираженою стала доброзичлива і комунікативна поведінка підлітка щодо середовища, стала надаватися перевага активному підходу в подоланні труднощів.

Факторний аналіз показав, що кожний фактор після проведення психокорекційного тренінгу зазнав якісних змін: змінилися смисложиттєві орієнтації, підлітки визначились у ставленні до власного досвіду і спрямовані в майбутнє, на досягнення цілей; відбулося становлення ідентичності і соціалізації, що свідчить про прагнення неблагополучних підлітків підтримувати стабільні позитивні уявлення про власну особистість і стосунки з соціумом та зумовлює наявність життєвої перспективи і спрямованості у майбутнє; в інтерпретації власного досвіду виявлено суперечність між позитивним і негативним ставленням до нього; виявлено прийняття підлітками життєвого досвіду таким, який він є, та ставлення до нього як до невід'ємної частини історії свого життя.

Для *позитивного ставлення до власного досвіду* потрібен більший відрізок часу, щоб загоїлися психологічні травми, отримані в родині, щоб підлітки пробачили своїм батькам, а для цього є всі передумови (соціалізація, ідентичність, наявна життєва перспектива).

Кореляційний аналіз результатів дозволив виявити такі особливості:

- позитивно інтерпретують життєвий досвід підлітки з неповних сімей, дівчата з досвідом статевого життя, але виняток становлять підлітки з досвідом криміналізації та з великим досвідом втеч;
- негативно інтерпретують досвід підлітки з великим досвідом проживання на вулиці та досвідом статевого життя, але є тенденція до зменшення негативу;
- амбівалентно інтерпретують досвід хлопці, але є тенденція до її зниження;
- наявна життєва перспектива притаманна досліджуваним старшого підліткового віку та молодшим підліткам із реконструйованих родин;
- відсутня життєва перспектива характерна підліткам із неповних неблагополучних родин, але є тенденція до її зниження;
- невизначена життєва перспектива властива неблагополучним підліткам із неповних родин та підліткам, які пережили смерть матері.

Після психокорекційної програми *невизначена інтерпретація досвіду* у неблагополучних підлітків відсутня, що свідчить про зниження рівня психологічних захистів і прийняття життєвого досвіду. *Амбівалентна інтерпретація досвіду* характеризується такими особливостями: зумовлює невизначену життєву перспективу і сплутану ідентичність; спостерігається позитивна динаміка зменшення випадків амбівалентної інтерпретації життя і за її рахунок збільшення позитивної; притаманна підліткам, які пережили смерть матері, та хлопцям із неблагополучних родин; свідчить про неможливість адекватного когнітивного опрацювання підлітками певного життєвого досвіду.

Позитивний життєвий нарратив характеризується такими особливостями: часовий компонент – спрямований на недавнє минуле, сьогодення і майбутнє; ціннісний – на сімейні та професійні цінності; емоційний компонент – на позитивне ставлення до середовища й до себе; діяльнісний – характерний активною поведінкою, суб'єктною позицією; когнітивний – цілісним рівнем досвіду, сформованими смисложиттєвими орієнтаціями, низьким психотравмуючим рівнем чинників соціального й індивідуального досвіду, наявною життєвою перспективою та позитивною ідентичністю.

Негативний життєвий нарратив характеризується: часовий компонент направлений на минуле, дошкільне дитинство; ціннісний – на кримінальний, адиктивний досвід; емоційний компонент – характерний негативним ставленням до середовища і до себе; діяльнісний – пасивною поведінкою, об'єктною позицією; когні-

тивний – примітивним рівнем досвіду, несформованими смисложиттєвими орієнтаціями, високим психотравмуючим рівнем чинників соціального й індивідуального досвіду, відсутньою або наявною життєвою перспективою, дифузиею ідентичності або негативною ідентичністю антигероя.

Отже, результати дослідження показали, що прийняття й інтерпретація психотравмуючого досвіду підлітками відбувається в процесі усвідомлення ними свого досвіду. До підліткового віку діти вулиці набувають психотравмуючого досвіду, що обумовлює формування негативною ідентичності. Якщо дитина змогла вижити в таких жахливих умовах, то вона, на нашу думку, володіє ефективною тактикою взаємодії з середовищем, хоча й не має досвіду стосунків у нормальному, не кримінальному суспільстві. З іншого боку, чим більше позитивних прикладів для ідентифікації матиме підліток, тим успішніше буде опрацьований психотравмуючий досвід і трансформований в позитивний життєвий нарратив, що є показником соціальної адаптації. Для правильного діагностування та психокорекційних заходів, спрямованих на осмислення і трансформацію життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин, слід брати до уваги рівні психотравматизації соціального й індивідуального досвіду, етапи усвідомлення власного досвіду, акцентуації характеру, сформованість життєвого нарративу, ідентичності, життєвої перспективи та психологічні особливості, які ми відобразили в авторській класифікації (ведений, негативіст, дорослий, досвідчений, жартівник, тихий, бунтар, фантазер).

Список використаних джерел

1. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 2000. – С.18.
2. Буковська О.О. Шляхи психологічної допомоги підліткам із неблагополучних родин /О.О. Буковська// Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С.Д. Максименка. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – Том. X, Вип.15. – 540 с. – 78-89 с.

The principal social and psychological factors of the standing knowledge of life teenagers from problem families are considered in this article. The results of the research about peculiarity of understanding the knowledge of life by teenagers from success full family are presented here. The meaning of using the method of narrative in the psychological correction work with the teenagers from problem families is showed in this article.

Keywords: teenagers from problem families, psychological knowledge of life, narrative, understanding.

Отримано: 21.03.2010